

KUR'AN'DA İNSANIN TOPLUMSAL KİMLİĞİ*

Ahmet ÖZDEMİR**

Öz

Kendisine yeryüzünde halifelik görevi verilen insan, her zaman Kur'an'ın temel konuları arasında yer almaktadır. Emir ve yasaklar bütünü, onun dünyadaki yaşantısına yön verecek şekilde düzenlenmiştir. Onun kişisel kimliği yanında, diğer insanlarla birlikte yaşama zorunluluğundan dolayı toplum içerisinde nasıl bir tavır takınması gerektiği bu noktada önem arz etmektedir. Konuyla ilgili Kur'an'da yol gösterici ifadelerin yer aldığını görmekteyiz. Farklı ayet ve surelerde yer alan bu ifadelerin derlenip okuyucunun istifadesine sunulması, kişinin toplumsal görev ve sorumluluğunu bilmesi açısından son derece önemlidir. Bu sebeple araştırmamızda konu bu ekseninde Kur'an merkezli olarak ele alınıp değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, İnsan, Toplum, Kimlik, Sorumluluk.

THE SOCIAL IDENTITY OF HUMAN IN THE QUR'AN

Abstract

The human which have been commissioned with the duty of khalife has always been one of the essential topics of The Holy Quran. All of the orders and prohibitions have been arranged to guide the human life. Aside to his personel identity, it is very important at this point for him to know how to act in public because of the need of living with other humans. We see that there are guide statements in The Holy Quran about this subject. Organizing the differant

---

* Geliş T. / Received Date : 14.03.2017

Kabul T. / Accepted Date : 26.05.2017

** Yrd. Doç.Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ahmet.aozdemir@gop.edu.tr . Bu makale "Kur'an'da İnsanlar Arası İlişkiler ve Sosyal Değerler " adlı yüksek lisans tezimizden üretilmiştir.

statements in the ayahs and surahs and presenting them to the reader is very important for the human to know his tasks and responsibilities. Therefore in our research this subject will be studied and considered based on The Holy Quran.

Keywords: Qur'an, human, society, identity, responsibility.

Giriş

İnsanın ferdi kimliği yanında toplumsal bir kimliği de vardır. Onun Yüce Allah (cc)'a ve kendine karşı birtakım görev ve sorumlulukları olduğu gibi topluma karşı da sorumlulukları vardır. İnsan, bu sorumluluklarının tamamını yerine getirdiği zaman bütüncül bir kimliğe sahip olmuş olur. Ancak sanayileşme ve şehirleşmeyle birlikte ortaya çıkan önemli meselelerden biri, sosyal bütünleşme problemidir.¹ Bu durum insanın, toplumsal kimliğinin zayıflamasına etki eden önemli bir faktördür.

Tarih sahnesinde cereyan eden bütün olaylarda, birey ve toplum arasında devamlı bir münasebet vardır. Birbirleriyle alışveriş halindedirler. Fakat birindeki olumlu potansiyel diğerinden daha yüksek olabilmektedir.² Bu durum, aralarında bir iletişimin kurulmasına ve birbirlerinden istifade etmelerine vesile olabilmektedir.

İnsan, yapısı itibariyle tek başına yaşaması mümkün olmayan, herkesin farklı görevleri üstlendiği, ihtiyaçların karşılandığı, karşılıklı etkileşimin olduğu bir toplumsal ortamda yaşayacak şekilde yaratılmıştır. Böylesi bir toplumsal yapı doğal olarak birtakım görev ve sorumlulukları da beraberinde getirecektir. Bu noktada dinin işlevi kendini göstermektedir. Hatta dini alanın kişiler arası ilişkiler alanı olduğu da ifade edilmektedir.³ Bu bağlamda Kur'an, yol göstericilik özelliğini, sağlam temellere dayalı, huzurlu bir toplum oluşturma adına tarihteki bazı olumlu ve olumsuz örnekleri de ortaya koymak suretiyle gerçekleştirmektedir.

Kur'an'da insanın, kişilik özelliklerinden bahsedildiğini görmekteyiz. Bunlar genelde olumsuz yapı arz etmektedirler. Hırslı,⁴ cimri,⁵ sabırsız,⁶ nankör⁷

¹ Enver Günay, *Din Sosyolojisi*, altıncı baskı, İstanbul: İnsan yayınları, 2003, s.341.

² Muhammed Kutub, *İslam'da Fert ve Cemiyet*, çev. Mehmet Süslü, İstanbul: Hikmet Yayınları, ts, s.208.

³ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İFAV yayınları, 1995, s.54.

⁴ Meâric 70/19.

⁵ Meâric 70/21.

⁶ Meâric 70/20.

⁷ Hac 22/66.

olması gibi. Bunun yanında onun en güzel şekilde yaratıldığı dile getirilmektedir. Anlaşılan odur ki insan, en güzel şekilde yaratılmış olmasına rağmen zamanla bu olumlu niteliği, birtakım etkenlerden dolayı olumsuz yapıya dönüşebilmektedir.

Kur'an'ın toplumu oluştururken dikkate aldığı temel unsur, insanların temel hak ve hürriyetlerine saygılı olmayı, hoşgörü, adalet ve iyilik anlayışını yaygınlaştırmayı, dağınık bir görüntü yerine toplum fertlerinin birbirine kenetlendiği güçlü bir yapı oluşturmayı, olumsuz örnekleri yermek, olumlu nitelikleri övmek suretiyle ahlaki temellere dayalı sağlam bir yapı meydana getirmeyi ön plana çıkarmak olmuştur.

Kur'an'da farklı surelerde dağınık bir şekilde anlatılan bütün bu unsurları derleyip, insanın nasıl bir toplumsal kimliğe sahip olması gerektiği noktasında katkı sağlamak üzere böyle bir çalışma yapma ihtiyacı hissettik. Çalışmamızda ayetlerden, bu ayetlerle ilgili olarak yapılan tefsirlerden, hadislerden ve konuya ışık tutacak diğer kitap ve makalelerden istifade ettik. Konumuz bu çerçevede ele alınıp incelenecektir.

1. KUR'AN'DA İNSANIN TOPLUMSAL NİTELİKLERİ VE GÖREVLERİ

1.1. Başkalarının Hidayetine Vesile Olmak

Kainat, Yüce Allah (cc)'ın fiillerinden olup, varlığının göstergesidir.⁸ Kainatın tümüne, özel de de yeryüzüne bir düzen koymuş ve kulları bu düzene uygun hareket etmeleri noktasında da uyarmıştır. Bu nedenle insan, sadece kendisinden değil, ailesinden, akrabasından, çevresinden de sorumludur. Bu sorumluluğunun gereği olarak, diğer insanların da, yaratılış gayesine uygun bir hayat sürmesi için onları söz ve davranışlarıyla iyiliğe davet etmek durumundadır. Bu gerçeği şu ayet Hz. Peygamber (s)'e hitaben dile getirmektedir: “Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun.”⁹

Ayette geçen “doğru yol”dan kasıt, dünya ve ahirette mutluluğa götürecek olan adab, ahkam, akaid gibi konulardır,¹⁰ denmiştir. Yüce Allah (cc) burada Hz. Peygamber (s)'e, dolaylı olarak da diğer müslümanlara ‘sen sadece

⁸ Enver Bayram, “Kur'an'a Göre Allah-Alem Münasebeti”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sayı: 19, s.37.

⁹ Şura 42/52.

¹⁰ Ahmed Mustafa Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî et-Tab'atu'l-ûlâ*, Mısır: Mustafa Elbânî el-Halebî ve Evlâduhu, 1946, I, 36.

islama davet edersin. İnsanları zorla Müslüman yapma gibi bir gücün yoktur.¹¹ Onları senin davetin vesilesiyle biz doğru yola iletiriz,¹² demektedir.

Genel tebliğin bir de özel yönü vardır. O da önce en yakın akrabaları uyarmaktır: Ayette: *“En yakın akrabalarını uyar”*¹³ buyrulmaktadır. Sorumluluk açısından Hz. Peygamber’in akrabaları ile diğer insanlar arasında bir ayırım söz konusu değildir. Bu yüzden O, önce yakınlarını uyarmak suretiyle davetine başlamıştır.¹⁴ Bu bize tebliğe en yakın olanlardan, özellikle sorumluluğu altındaki kişilerden başlamak gerektiğini gösteriyor.¹⁵ Allah’ın farz kıldığı şeyleri aileye öğretmenin erkeğe vacip olduğu,¹⁶ şeklinde bir yorum da ortaya konmuştur.

Hz. Peygamber (s)’in akrabası olmanın bir ayrıcalık olmadığı, herkesin kulluk sorumluluğunu yerine getirmesi gerektiği Allah Resulü tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: *“Ey kızım Fatıma! Babam Peygamber diye sakın güvenme. Rabbine karşı kulluk vazifeni yap. Eğer Allah’tan nefsini satın alamazsan vallahi ben bile seni kurtaramam.”*¹⁷

Konuya farklı bir açıdan bakacak olursak, nasıl ki insanların iyiliğine vesile olmak bir kazanç ise, onları doğru yoldan çıkarmak da zararı beraberinde getirmektedir: *“Bunu söylemelerinin sebebi şu: Kıyamet günü, kendi günahlarını tam olarak yükledikten başka, bilgisizlikleri yüzünden saptırmakta oldukları kimselerin günahlarından bir kısmını da yükleneceklerdir. Dikkat edin, yükledikleri günah ne kötüdür!”*¹⁸ Zararı sadece kendi günahlarını yüklenmek şeklinde değil, saptırmış oldukları kişiler kadar günahlarını yüklenmek olarak da karşılırlarına çıkacaktır. Çünkü onların yoldan çıkmalarına bunlar sebep olmuşlardır.

Sadece normal şartlarda değil, savaş esnasında dahi tebliğ görevini yerine getirmek, insanların inançsız bir şekilde ölmemeleri için gayret sarfetmek peygamberi bir düsturdur: *“Ey Ali, sen şimdi Hayberlilere iyice yaklaşmıcaya kadar sükûnetle ilerle. Sonra onları İslâm’a davet et ve üzerlerine vâcip olan İslâmî esâsları onlara haber ver. Allah’a yemin ederim ki, senin irşadınla Allah’ın bir tek kişiye hidâyet*

¹¹Ebu Hayyan el-Endelusî, *el-Bahru’l-Muhît et-Tab’atu’l-ûlâ*, Beyrut Dâru’l-Kütüb el-İlmiyye, ts, VIII, 315.

¹²Muhammed Tahir İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, Tunus: Daru Tunusiyye, 1984, XXV, 154.

¹³Şuarâ 26/214.

¹⁴Ebu’l-A’la Mevdûdî, *Tefhimu’l-Kur’an*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2. baskı, 1995, IV, 76.

¹⁵Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, çev. Ahmet Ertürk ve Cahit Koytak, İstanbul: İşaret yayınları, II, 759-760.

¹⁶Merâğî, *Tefsîru’l-Merâğî*, XXVIII, 162.

¹⁷Müslim, “İman”, 89.

¹⁸Nahl 16/25.

vermesi, *senin kırmızı develere sahip olmandan daha hayırlıdır.*"¹⁹ Savaşta amaç, insanları öldürmek değil onlara İslamın güzelliğiyle hayat vermektir. Dünyalık bir şey elde etmek, toprak kazanmak, insanları hakimiyeti altına almak sonra düşünülmesi gereken konudur.

1.2. İhtiyaçlarının Karşılanması Açısından Görev Dağılımı Yapmak

İnsanın ruhî ve aklî donanımı yeryüzünde bir yandan güzele, öte yandan yararlıya yönelen birtakım sanat ve tekniklerin icra ve icadına yol açmıştır. Bu etkinlik, esasen insanın hemcinsleriyle bir arada yaşama durumunda olmasının da bir gereğidir. Çünkü İslam dini insanı yalnızca Allah Tealâ (cc) ile ferdî ilişkisi içerisinde tanımlamakla kalmaz, onu içtimaî bir varlık alanı içinde yüksek değerleri hayata geçirmekle de görevlendirir. Esasen insanı bir ahlak varlığı kılan da onun toplumsal bir canlı oluşudur.²⁰

Elbette ki toplumsal bir canlı olmanın bazı sorumlulukları da beraberinde getirmesi kaçınılmazdır. Herkesin, görev alanı içerisinde yer alan hususları layıkıyla yerine getirmesi elzemdir. Konuyla ilgi kurabileceğimiz bir ayette Yüce Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: *"İşlerinizi en güzel bir şekilde yapın. Çünkü Allâh, işlerini güzel bir şekilde yapanları sever"*²¹ Ayeti kerime infakı terk etmenin zararına işaret ettiği gibi cihadı terk etmenin tehlikesine de işaret etmektedir.²² Cihad etmek, İslam davasının yücelmesi için çalışmak anlamına gelir. Bunun yanında dünyevi işlerin yürümesi için de her Müslümanın kendisine verilen görevi hakkıyla yerine getirmesi de önem arz etmektedir. Kamil mümin, Allah sevgisi ile çalışır. Yüce Allah (cc)'ı samimi bir şekilde seven kişi, kalbini, bedenini, aklını, nefisini her şeyini O'nun yolunda çalıştırır.²³ Kişi yaptığı işi güzel bir şekilde yaptığı zaman onun için ayeti kerime geçen "husn" tabiri kullanılabilir.²⁴

Kur'an, sadece ahiret için çalışmayı değil, dünyayı imar etmeyi ve erdemli bir toplum oluşturmayı da teşvik ve tavsiye ettiğine göre²⁵ dolaylı olarak bu amacı gerçekleştirmek adına yapılacak bütün olumlu gayretler sonuçta hak ettiği övgüye ve mükafata kavuşacaktır.

¹⁹ Buhari, "Megâzî", 39.

²⁰ İlhan Kutluer, "İnsan", DİA, İstanbul, 2001, 22/323.

²¹ Bakara 2/195.

²² Muhammed b. İbrahim Sâlebî, *el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, 2002, II, 92.

²³ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, I, 156.

²⁴ Ebu Abdillâh Muhammed Fahrüddin Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, et-Tab'atu's-salisetu, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, 1420, V, 296.

²⁵ Bkz. Maide 5/2; Bakara 2/177.

1.3. İnsanların Temel Hak ve Özgürlüklerine Saygı Göstermek

İnsana irade hürriyetinin verilmiş olması,²⁶ onun seçimlerinde de özgür bırakılmasını gerektirecektir. Hem özgür irade verip hem de belli konulara inanmaya zorlanmaları birbiriyle çelişen iki husustur. Bu gerçeği ifade etmek üzere Yüce Allah (cc): “Dinde zorlama yoktur. Doğruluk, sapıklıktan seçilip belli olmuştur. Kim tağut (şeytan)ı inkar edip Allah’a inanırsa, muhakkak ki o, kopmayan, sağlam bir kulpa yapmıştır. Allah işitendir, bilendir.”²⁷ buyurmaktadır. İslam hukukçuları istisnasız olarak zorla din değiştirmenin her şart altında geçersiz ve temelsiz olduğu ve inanmayan bir kişiyi İslam’ı kabule zorlamanın büyük bir günah olduğu görüşündedirler.²⁸ Çünkü yukardaki ayet, insanları dine zorla sokmak yerine içlerinde hiç tereddüt kalmayacak şekilde kendi istekleriyle dini kabul etmelerine işaret etmektedir.²⁹ Dinin delilleri son derece açık ve net olduğu için insanları dine girmeye zorlamaya ihtiyaç yoktur. Zorla dine sokuldukları zaman onların İslam’a bir faydası da olmaz.³⁰

İnsanların, başkalarını zorla iman etmeye zorlamamalarının bir diğer gerekçesi, eğer böyle bir durum olsaydı onu yaratıcı olan Yüce Allah (cc) yapardı. Bunu yapmaya da gücü yeterdi. O, böyle bir şeyi yapmadığına göre diğer insanların yapması doğru bir davranış olmayacaktır: “Rabbin isteseydi, yeryüzündekilerin hepsi mutlaka inanırdı. O halde sen mi insanları inanmaları için zorlayacaksın?”³¹ Yüce Allah (cc) isteseydi yeryüzündeki herkes iman ederdi. Ama o zaman yaratılmadaki hikmet ortadan kaybolurdu.³² Çünkü bu, yaratılış ilkelerine aykırı olan ve Yüce Allah (cc)’ın istemediği bir durumdur. Ayrıca peygamberin böyle bir sorumluluğu da yoktur.³³ Zaten insanları zorla dine sokmak, istekleri doğrultusunda gerçekleşmediği için ahirette kendilerine bir fayda da sağlamayacaktır.³⁴

Konuyla ilgili bir diğer husus, başta peygamber olmak üzere insanların sorumluluğu dini tebliğ etmektir. Zorbalık yaparak, şiddet kullanmak suretiyle

²⁶ Bkz. Şems 91/8; İnsan 76/3.

²⁷ Bakara 2/256.

²⁸ Esed, Kur’an Mesajı, I, 78.

²⁹ Muhammed b. Muhammed b. Mustafa Ebussuud el-İmadi, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, ts, I, 249.

³⁰ Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1419, I, 521.

³¹ Yunus 10/99.

³² Mevdûdi, *Tefhimu'l-Kur'an*, II, 365.

³³ Muhammed Cemaluddin b. Muhammed Kasımî, *Mehasinü't-Te'vil*, et-Tab'atu'l-ülâ, Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1418, VI, 65.

³⁴ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 304.

insanları iman etmeye zorlamak değildir. Bu husus ayette şu şekilde ifade edilmektedir: “*Sen ancak bir öğüt vericisin. Sen, onlar üzerinde bir zorba değilsin.*”³⁵ Sen onlar üzerinde bir güç sahibi değilsin.³⁶ Onları iman etmeye zorlayacak bir zorba da değilsin.³⁷ İnsanlar iman ettikten sonra onların gizli hallerini araştırma, ortaya çıkarma gibi bir sorumluluğun da yoktur.³⁸ İnsanların bedenleri üzerinde güç sahibi olmak kalplerine de hükmetmek anlamına gelmez. Kalplere hükmedecek olan yalnız Allah (cc)’tır. Ayrıca zorbalık yapmak hiçbir Müslümana yakışmaz.

1.4. Anlaşmazlıkların Çözümü İçin Çaba Sarf Etmek

Düşünce ve davranıştaki bireysel farklılıklar, ruhların saldırganlığını ortaya koymaktadır. Bu bakımdan bizim dışımızdaki birinin duyguları, düşünce ve algılamalarının bizden farklı olacağını unutarak inancımızın paylaşılmadığı durumlarda saldırganlaşırız. Düşüncelerimize uygun düşmeyenleri kovuştururuz.³⁹ İslam dininde insanlar arasındaki görüş farklılığının kaçınılmazlığına dikkat çekilmiş ve bu anlaşmazlığı gidermek için Allah Tealâ’nın (cc), peygamberin ve Allah Tealâ’nın (cc) gönderdiği kitabın hakem tayin edilmesi emredilmiştir. “*Eğer herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz; Allah’a (cc) ve âhiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah’a (cc) ve Resulüne arz edin. Bu, daha iyidir ve sonuç bakımından da daha güzeldir.*”⁴⁰ İslam sisteminde tek gerçek otorite Allah’tır(cc). Peygambere itaat ise peygamberlik kurumunun bir gereği değil, Allah’a (cc) itaat etmenin tek çıkar yoludur. Ulu’l-emr’in kapsamına ise müslümanların seçip kendilerine yetki verdiği din âlimleri, düşünürler, politik liderler, yöneticiler, hakimler vb. girerler. Bunlara ise, müslüman oldukları ve Allah (cc) ve Resulüne itaat ettikleri sürece itaat edilir.⁴¹ Bu gerçeğin farkında olan her Müslümanın Kuran ve sünnet mesajını yaşanılır kılma gibi bir yükümlülüğünün olduğu kendini göstermektedir.⁴² Bu da ancak anlaşmazlıkların çözümünde ortak bir tavır almaya ve konuyu Kur’an ve sünnet ölçüğünde çözüme kavuşturmaya bağlıdır.

³⁵ Gaşıye 88/21-22.

³⁶ Esed, *Kur’an Mesajı*, III, 1265.

³⁷ Sâlebî, *el-Keşf ve’l-Beyan*, X, 190.

³⁸ Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed Saâlebî, *el Cevahiru’l-Hisan fi Tefsiri’l-Kur’an*, et-Tab’atu’l-ûlâ, Beyrut: Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabiyyi, 1418, V, 584.

³⁹ Necati Kara, *Kuran’da Beden Dili*, İstanbul: Bilge Yayınları, 2. Baskı, 2004, s.32.

⁴⁰ Nisa 4/59.

⁴¹ Mevdûdî, *Tefhimu’l Kuran*, 1/370-371.

⁴² Esed, *Kur’an Mesajı*, I, 152.

Sosyal hayattaki bazı olumsuz etmenlerin bir sonucu olarak zaman zaman birtakım sorunların ortaya çıkması mukadderdir. Önemli olan sorunun ortaya çıkması değil, onun sağlıklı bir şekilde çözüme kavuşturulmasıdır. Ayette inananlar arasında çıkabilecek böyle bir sorunun çözümünün ne şekilde olması gerektiği şu şekilde ifade edilmektedir: “Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın.”⁴³ Müminler kardeş gibi davranmalı⁴⁴ ve insafli bir tavır ortaya koyarak, birbiriyle çatışan Müslümanların arasını bulmalıdırlar.⁴⁵ İmanlarının bir gereği olarak, Müslümanlar arasında, onları birbirinden uzaklaştıran, düşman haline getiren hatta savaşmalarına sebep olan üzücü bir olay meydana geldiğinde tüm Müslümanlar bunun ızdırabını içlerinde yaşamalı ve onların aralarını bulmak için çaba sarf etmelidirler.⁴⁶ Ayrıca ayette Müslümanlara yapılan çağrının, Allah (cc)’ın kitabına göre hüküm vermeye onları davet etmek anlamına geldiği de söylenmiştir.⁴⁷ Belki bu, ilk aşamada yapılması gereken tavsiye niteliğindeki çağrıdır. Ama taraflardan biri bu çağrıya olumsuz cevap verdiğinde, onunla fiili olarak mücadele etmek ve caydırıcı güç ortaya koymak da kaçınılmaz olacaktır.

1.5. İnsanlarla İyi İlişkiler Kurmak

Kuran’da yer aldığı şekliyle müminlerin sosyal ilişkilerle ilintili kimliklerinin, insanlarla iyi ilişkilerde bulunma, iyilik ve ihsanda bulunma, yardımlaşma, kenetlenme ve birlik olma, iyiliği emretme, kötülükten men etme, affetme, başkalarını kendine tercih etme, boş sözlerden yüz çevirme şeklinde olduğunu görmekteyiz.⁴⁸ “Allah’a (cc) ibadet edin, O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Sonra babaya, anaya, akrabanıza, öksüzlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya arkadaşına, yolda kalmışa ve ellerinizdeki köle ve cariyelelere iyilik edin. Allah, kendini beğenip öğünenleri elbette sevmeyiz.”⁴⁹ ayeti bu gerçeği dile getirmektedir. Bu ve benzeri ayetlerle⁵⁰ Kur’an, sürekli olarak müminleri, başkalarına iyilik yapmaya teşvik etmektedir.

⁴³ Hucurat 49/9.

⁴⁴ Esed, *Kur’an Mesajı*, III, 1056.

⁴⁵ Ebu’l-Bekkat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefi, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Tevil*, et-Tab’atu’l-ülâ, Beyrut: Dâru’l-Kelime et-Tayyib, 1998, III, 352.

⁴⁶ Mevdûdî, *Tefhimu’l-Kur’an*, V, 441.

⁴⁷ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî. (2001). *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân* (et-Tab’atu’l-ülâ), yer yok: Müessesetü’r-Risaletü, 2000, XXII, 292.

⁴⁸ M. Osman Necati, *Kuran ve Psikoloji*, Ankara: Fecr Yayınları, 1998, s.206-207.

⁴⁹ Nisa 4/36.

⁵⁰ Bkz. Nisa 4/125; Bakara 2/224; Neml 27/89.

İyilik yapmak, sadece Müslümanlara karşı değil, insanın münasebette olduğu bütün herkes için geçerlidir.⁵¹ Daha özelde ise akrabaya iyilik etmek zorunlu bir görevdir ve kişiye sevap kazandırır.⁵² Bu ayette geçen arkadaş ifadesi otobüste, trende vs. kısa süreli yapılan arkadaşlık için kullanılan bir tabirle yer almıştır. Yani Müslüman kişinin, bu kadar kısa süre arkadaşlık yaptığı kişiye bile iyilik etmesi gerekir.⁵³

İnsanlarla iyi ilişkiler kurmanın önemli bir kuralı, onlar hakkında olumlu düşüncelere sahip olmak, olumsuz yönleri üzerinde yoğunlaşmamaktır. Bu durum ayette şu şekilde yer almaktadır: "*Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakınınız. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerini arkasından çekiştirmesin (aleyhinde konuşmasın). Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul edendir, çok esirgeyendir*".⁵⁴ Başka bir kişinin davranış motifleri hakkında temelsiz kuşkulara yol açacak tutumlardan sakının,⁵⁵ demektir. Yani kesin bir bilgiye sahip olmadan bir Müslüman hakkında yanlış düşünceye kapılmayın.⁵⁶ Aksi takdirde kötü zan sebebiyle aranızda düşmanlıklar, kötülükler ortaya çıkacaktır.⁵⁷

Bardağın dolu tarafına bakmak deyimi bu gerçeği ifade etmek için yerinde bir tabir olacaktır. Çünkü her insanın olumsuz taraflarının yanında olumlu yönlerinin de olabileceği gözardı edilmemesi gereken bir husustur. Olumsuzluklarına rağmen insanlarla iyi ilişkiler kurulması, istenen, arzu edilen bir durumdur.

1.6. Olumsuz Örnek Teşkil Edenlere Karşı Tedbirli Olmak

Olumsuz örnek dediğimiz zaman ilk aklımıza gelen varlık, ilk insandan itibaren kulları saptırmak isteyen, her türlü olumsuz karakterin taşıyıcısı şeytandır. "*Allah o şeytana lânet etti ve o da, "Andolsun ki senin kullarından elbette belirli bir pay alacağım" dedi. "Onları mutlaka saptıracağım, mutlaka onları kuruntulara sokacağım ve onlara emredeceğim de (putlara adak için) hayvanların kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler.*" Kim Allah'ı

⁵¹ Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 144.

⁵² Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 481.

⁵³ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, I, 360.

⁵⁴ Hucurât 49/12.

⁵⁵ Esed, *Kur'an Mesajı*, III, 1057.

⁵⁶ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib Maverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, ts. V, 334.

⁵⁷ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVIII, 110.

birakıp da şeytanı dost edinirse şüphesiz o, apaçık bir hüsrana düşmüştür."⁵⁸ Bu ayette gördüğümüz önemli bir husus şeytanın, yaratıcıya karşı olan düşmanlığını inkar etmemesi, kulları saptırmak için çaba sarf edeceğini Allah (cc)'ın huzurunda açıkça ortaya koymasıdır.

Şeytan, diyor ki, kulların zamanlarından, servetlerinden, kuvvetlerinden bir kısmını kendim için ayıracağım. Onları benim için harcamalarını sağlayacağım.⁵⁹ Sapkınlığı süslü göstermek suretiyle o kulları, doğru yoldan uzaklaştıracak, Allah'a ibadetten alıkoyacağım.⁶⁰ Allah (cc), şeytanın bu ifadelerini dile getirdikten sonra şeytana karşı kullarını uyarıyor. Şeytan, yanlış süsleyerek güzel göstermek ve ona davet etmek suretiyle insanları yoldan çıkarmaya çalışır. Bunun dışında hiç kimseyi saptırmaya gücü yetmez.⁶¹

Diğer olumsuz bir örnek ise Müslümanların arasında yaşayıp Müslüman gibi davranmayan münafıklardır. Kuran'da münafıkların sosyal ilişkilerle ilintili kimliklerinden de şu şekilde bahsedilir: *Kötülüğü emreder, iyilikten alıkoyar, müslüman safları arasına fitne sokmaya ve bu hususta şâiaları yaymaya çalışır, insanları aldatmaya meylederler; dinleyenleri etkilemek için efsunlu söz söyler, doğruluklarına insanları inandırmak için çok yemin eder, onların dikkatini çekmek ve kendilerine etki etmek için güzel elbise giymekle dış görünüşlerini süslü gösterirler.*⁶²

Kur'an'da yer alan *"Onlar ki, söz verip antlaştıktan sonra Allah (cc)'a verdikleri sözü bozarlar. Allah (cc)'ın birleştirmesini emrettiği şeyi (iman ve akrabalık bağlarını) keserler ve yeryüzünde bozgunculuk yaparlar. İşte zarara uğrayanlar onlardır."*⁶³ ayeti de bu olgulara dikkat çeker. Nitekim müfessirler bu ayet için şu yorumları yaparlar: Ayette kastedilen şey birkaç şekilde olabilir. Allah Resulü ile bağı kesmek kastedilmiş olabilir. Bu da, onu yalanlamak veya isyan etmek suretiyle gerçekleşir. Salih amel işlememek suretiyle amelle bağı kesenler, akrabalık bağlarını kesenler veya Allah'la kul arasında ya da kullar arasında gerekli olan tüm bağları kesenler de kastedilmiş olabilir.⁶⁴ Çünkü o kişiler, Allah (cc)'ın verdiği akıl, duygu, his gibi nimetleri yaratılış gayesi dışında kullanmaya

⁵⁸ Nisa 4/118-119.

⁵⁹ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, I, 408.

⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 213.

⁶¹ Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebu Mansur Maturidî, *Tefsiru'l-Maturidî (Te'vilatu Ehli's-Sünne)* et-Tab'atu'l-ûlâ, Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 2005, I, 594.

⁶² Necatî, *Kuran ve Psikoloji*, s.212.

⁶³ Bakara 2/27.

⁶⁴ Ebu'l-Fazl Şihabuddin es-Seyyid Mahmud el-Bağdadî el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî* (nşr. Muhammed Hüseyin), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994, I/337-338.

çalışanlardır.⁶⁵ Bu ayette geçen Allah (cc)'in ahdi tabiri, kişiye yaratılıştan verilen akli ve maddi nimetleri Allah'ın istediği şekilde kullanma yolundaki ahlaki sorumluluğa işaret eder.⁶⁶

Olumsuz örnek olarak ehli kitabı da saymak mümkündür: *“De ki: “Ey Kitap Ehli, haksız yere dininiz konusunda aşırı gitmeyin ve daha önce sapmış, birçoğunu saptırılmış ve dümdüz yoldan kaymış bir topluluğun heva (istek ve tutku)larına uymayın.”*⁶⁷ Ehli kitabın, peygamberleri ve salih kulları rabler edinmeleri, onları ilah kabul ederek onlara ibadet ve dua etmeleri, öncekilerin olumsuz davranışlarını taklit etmeleri burada yerilen özelliklerinin odak noktasında yer almaktadır.⁶⁸ Bu davranışları ortaya koyarken amaçları, hakkın ortaya çıkması değil, peygambere karşı üstün gelme, İslam davasını yok etmedir.⁶⁹ Dünyalık bir menfaat elde etmek için kendi kitaplarında dahi değişiklik yapıp, onda olmayan şeyleri ondanmış gibi göstermeleri de yine bu noktada dikkate alınması gereken özelliklerindedir.

Kafirler de olumsuz davranışlarıyla Kur'an'da genişçe yer almışlardır. İnkâr edenlerin olumsuz davranışlarıyla ilgili ayetlerin bir kısmını şu şekilde sıralamak mümkündür: *“Bunu kendilerine verdiğimiz nimete nankörlük etmek için yaparlar.”*⁷⁰ *“Onlara: ‘Allah’ın size verdiği rızıktan sarf edin’ denince inkar edenler inananlara: ‘Allah dileseydi doyurabileceği bir kimseyi biz mi doyuralım? Doğrusu siz apaçık bir sapıklıktasınız’ derler.”*⁷¹ *“‘Sizi şu cehenneme sürükleyip-iten nedir?’ Onlar derler ki: ‘Namaz kılanlardan değildik. Yoksulu doyurmuyorduk, batıla dalanlarla biz de daldık.’”*⁷² *“Onların çoğu zanına uyarlar; gerçekte ise zan, hakikat karşısında bir şey ifade etmez. Allah, yaptıklarını şüphesiz bilir.”*⁷³ *“Onlar, dünya hayatının görülen kısmını bilirler. Onlar, ahiretten habersizdirler.”*⁷⁴ İnkâr edenler Allah (cc)'in nimetlerini inkar ettikleri için ahirette karşılaşacakları durum hatırlatılarak tehdit edilmektedirler.⁷⁵ Onlar, ihtiyaç sahiplerine infak etmez, infak etmeyi teşvik

⁶⁵ Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, I, 73.

⁶⁶ Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 10.

⁶⁷ Maide 5/77.

⁶⁸ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, et-Tab'atu'l-ûlâ, Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 1999, VI, 403.

⁶⁹ Muhammed Seyyid Tantavî, *et-Tefsîru'l-Vasit li'l-Kur'an'il-Kerim*, et-Tab'atu'l-ûlâ, Kahire: Daru Nehdatı Mısır, 1997, IV, 18.

⁷⁰ Nahl 16/55 ; Rum 30/34.

⁷¹ Yasin 36/47.

⁷² Müddessir 74/42-45.

⁷³ Yunus 10/36.

⁷⁴ Rum 30/7.

⁷⁵ Alauddin Ali b. Muhammed b. İbrahim Ebu'l-Hasen Hazin, *Lübabü't-Te'vil fi Meani't-Tenzil*, et-Tab'atu'l-ûlâ, Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 1415, III, 392.

etmez ve onlara merhamet göstermezler. Onlarla sadece alay ederler.⁷⁶ Farz olan namazı kılmadıkları gibi, zorunlu olan infakı da yerine getirmezler.⁷⁷ Dünyalık menfaat konusunda bilgi sahibidirler. Kazanç elde etme, saraylar yapma, tarlayı sürme gibi işleri iyi yaparlar. Ama ahiretten habersizdirler.⁷⁸ Sanki bütün çabaları dünyayı imar etmek ve orada hiç ölmeyecekmiş gibi yaşamak üzere olanaklar hazırlamaktır.

1.7. Birlik ve Beraberlik İçinde Hareket Etmek

Allah (cc), müminlerin birlik olmalarını istemektedir: *"Hep birlikte Allah'ın (cc) ipine (kitabına, dinine) sımsıkı sarılın."*⁷⁹ Bu emir, müslümanların birinci önceliğinin Allah'ın hükümlerine bağlanmak olduğunu gösteriyor. Ayrıca İslam'ı yaymak için birlik olmaları gerektiğini, İslam'dan uzaklaştıkları zaman parçalanacaklarını ortaya koyuyor.⁸⁰ Çünkü müminler, dünyada bir güç olmak ve hakim duruma geçmek istiyorlarsa birlik olmak zorundadırlar.

Bu noktada önceki ümmetlerde meydana gelen ayrılıklar hatırlatılarak onlarla aynı hatalara düşmemeleri noktasında müminler ikaz edilmektedirler: *"Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte onlar için büyük bir azap vardır."*⁸¹

Ayette görüyoruz ki bu ümmet, geçmiş ümmetlerin düşmüş oldukları ayrılığa düşmemeleri konusunda uyarılmaktadır.⁸² Hak davanın etrafında birlik olunması, Yahudi ve Hıristiyanlar gibi tefrikaya düşülmemesi istenmektedir.⁸³ Aynı ortak inanç kaynağına sahip oldukları ve aynı manevi hakikatler temeline dayandıkları halde Yahudi ve Hıristiyan olarak bölünen Kitabı Mukaddesin takipçileri gibi olmamaları istenmektedir.⁸⁴

Ümmet içerisinde meydana gelebilecek bir ayrılığın sonu dünyadaki yaşantılarında da kendini gösterecek ve güçlü iken zayıf, zelil duruma düşeceklerdir: *"Allah'a ve Resûl'üne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin. Sonra*

⁷⁶ İsmail Hakkı b. Mustafa İstanbulî, *Ruhu'l-Beyan*, Beyrut: Daru'l-Fikr, ts. X,240.

⁷⁷ Nasıruddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beydavî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Tevil*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi,1418, V, 263.

⁷⁸ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ebu Bekir Kurtubî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân (Tefsiru'l-Kurtubî)*, et-Tab'atü's-Saniyetü Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 1964, XIV, 7.

⁷⁹ Ali İmran 3/103.

⁸⁰ Mevdûdî, *Tefhimu'l Kuran*, I/283.

⁸¹ Ali İmran 3/105.

⁸² İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, II, 78.

⁸³ Cârullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzîl* (et-Tab'atü's-salietu), Beyrut: Dâru'l-Kitab el-Arabiyyi, 1407, I,399.

⁸⁴ Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 110.

gevşersiniz ve gücünüz, devletiniz elden gider. Sabırlı olun. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.”⁸⁵

Birbirinizle çekişir, kavga ederseniz, başarısız olur, zayıf duruma düşersiniz.⁸⁶ Düşman karşısında bitkin hale gelirsiniz, düzeniniz bozulur.⁸⁷ Maneviyatınız kaybolur, cesaretiniz gider.⁸⁸ Ayette geçen sabır kelimesi, duygu ve arzuları kontrol altında tutmak, ümitsizlik ve açgözlülük içerisine girmemek, soğukkanlı olmak, düşünceli kararlara varmak gibi anlamlara gelir.⁸⁹

Ayetlerde anlatıldığı şekliyle görüyoruz ki, birlikte hareket etmek Müslümanlara güç katacak ve onları yeryüzünde hakim duruma getirecek, bunun aksine ayrılığa düşmek, kendi aralarında kavga etmek, savaşmak ise onları zayıflatacak ve zelil bir duruma düşürecektir.

Sonuç

İnsanın toplumsal kimliğini ele alan ayetlerin, daha ziyade, erdemli bir toplum oluşturmaya kişiden başlamak suretiyle, toplumu şekillendirme amacı güttüğü görülmektedir. Bu doğrultuda, kişilerde meydana gelecek olumlu değişimler, zamanla tüm topluma yayılacak ve böylece arzu edilen örnek toplum meydana gelmiş olacaktır.

Bu konu, farklı şekillerde kaynaklarda yer almış, tefsirler ise daha çok ayetin bağlamıyla ilgili değerlendirmeler yapmıştır. İnsanı ve toplumu inceleyen çalışmalar ise genellikle insanın psikolojik yapısı ve bu yapının toplumda meydana getirmiş olduğu olumlu ve olumsuz değişimler etrafında şekillenmiştir.

Ayetlerden anladığımız kadarıyla insan, sadece kendisini düşünen değil, toplumdaki diğer insanların da farkında olan ve onların hidayete ulaşması için çaba sarf eden bir konumda olmalıdır. Bunu yaparken öncelikle ailesinden, akrabalarından ve yakın çevresinden başlamak suretiyle, yol göstericilik anlayışını tüm topluma yaymalıdır.

Kişinin, toplumsal görevlerini yerine getirirken iyi niyetli bir çaba ortaya koyması, bunun yanında kötü niyetli ve toplumu ifsat etme potansiyeline sahip

⁸⁵ Enfal 8/46.

⁸⁶ Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XV, 489.

⁸⁷ Taberî, a.g.e. XIII, 576.

⁸⁸ Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 333.

⁸⁹ Mevdüdi, *Tefhimu'l-Kur'an*, II, 173.

kişilere karşı da dikkatli ve onlardan gelebilecek zararlara karşı tedbirli olması gerektiği konusu yine Kur'an'da dikkatimize sunulan hususlardandır.

Ferdî olarak ortaya konan bu çabaların yanında, daha büyük ve kapsamlı görevleri yerine getirebilmek için kişinin tek başına ortaya koyacağı çaba yeterli olmayacaktır. Bu noktada Müslümanların, birlik halinde topluca bir hareket içerisine girmeleri kaçınılmazdır. Böyle bir hareket kardeşlik, fedakarlık, azim ve gayret gibi bir alt yapıya sahip olursa daha olumlu bir netice ortaya çıkaracaktır.

Kaynaklar

- Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihabuddin es-Seyyid Mahmud el-Bağdadî, *Rûhu'l-Meânî* (nşr. Muhammed Hüseyin), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- Bayram Enver, "Kur'an'a Göre Allah-Alem Münasebeti", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, Tokat: 2013, sayı: 19.
- Ebussuud el-İmadî, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, , ts.
- el-Beydavî, Nasıruddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Tevîl*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi,1418.
- el-Endelusî, Ebu Hayyan, *el-Bahru'l-Muhît*, et-Tab'atu'l-ûlâ, Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, ts.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*, Çev. Ahmet Ertürk ve Cahit Koytak, Beyrut: İşaret yayınları, İstanbul.
- Günay, Enver, *Din Sosyolojisi*, altıncı baskı, İstanbul: İnsan yayınları, 2003
- Hazin, Alauddin Ali b. Muhammed b. İbrahim Ebu'l-Hasen, *Lübabü't-Te'vil fi Meani't-Tenzil*, et-Tab'atu'l-ûlâ, Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 1415.
- İbn Aşûr, Muhammed Tahir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: Daru Tunusiyye, 1984.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer , *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1419.
- İsmail Hakkı b. Mustafa İstanbulî, *Ruhu'l-Beyan*, Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.
- Kara, Necati, *Kuran'da Beden Dili*, İstanbul: Bilge Yayınları, 2. Baskı, 2004.
- Kasımî, Muhammed Cemaluddin b. Muhammed, *Mehasinü't-Te'vil*, et-Tab'atu'l-Ula, Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1418.

- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ebu Bekir, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Kurtubî)* et-Tab'atü's-Saniyetü Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 1964
- Kutluer, İlhan, "İnsan", *DİA*, İstanbul, 2001.
- Kutub, Muhammed, *İslam'da Fert ve Cemiyet*, çev. Mehmet Süslü, İstanbul: Hikmet Yayınları, ts.
- Maturidî Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebu Mansur, *Tefsîru'l-Maturidî (Te'vilatu Ehli's-Sünne)* et-Tab'atu'l-ûlâ, Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 2005.
- Maverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, ts.
- Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî* et-Tab'atu'l-ûlâ, Mısır: Mustafa Elbânî el-Halebî ve Evlâduhu, 1946.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'la, *Tefhimu'l-Kur'an*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2. baskı, 1995.
- Necati, M. Osman, *Kuran ve Psikoloji*, Ankara: Fecr Yayınları, 1998.
- Nesefî, Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Tevîl*, et-Tab'atu'l-ûlâ, Beyrut: Dâru'l-Kelime et-Tayyib, 1998.
- Razî, Ebu Abdillâh Muhammed Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, et-Tab'atu's-salisetu, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, 1420.
- Reşîd Rızâ, Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr*, et-Tab'atu'l-ûlâ, Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 1999.
- Sââlebî Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *el-Cevahiru'l-Hisan fi Tefsiri'l-Kur'an* et-Tab'atu'l-ûlâ, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, 1418.
- Sâlebî, Muhammed b. İbrahim, *el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, 2002.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. (2001). *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* et-Tab'atu'l-ûlâ, yer yok: Müessesetü'r-Risaletü, 2000.
- Tantavî Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru'l-Vasit li'l-Kur'an'il-Kerim*, et-Tab'atu'l-ûlâ, Kahire: Daru Nehdati Mısır, 1997.
- Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İFAV yayınları, 1995.
- Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr, *el-Keşşaf an Hakâiki Gavâmidit-Tenzîl* et-Tab'atu's-salisetu, Beyrut: Dâru'l-Kitab el-Arabiyyi, 1407.

